

Kristiina Praakli

Tartu ülikooli rakenduslingvistika kaasprofessor

Midagi vana, midagi uut – tähelepanekuid Saksamaa eesti keelest

Ränne toob kokku inimesed ja keeled. Kõneleja, kes ühest riigist teise kolimiseks reisikohvrit valmib seab, pakib sellesse piltlikult öeldes kaasa ka kogu oma keelelise repertuaari. Kõneleja keeled ei seisa kasutajast kunagi lahus, vaid liiguvad temaga kõikjale kaasa. Laiemas mõttes on iga isikukeel peegel, milles avaldub kõneleja elukäik ning tema eluteel kohatud keeled.

Keelelist repertuaari kujundavad kõik elus kohatud keeled, näiteks uue elukohariigi keel, kui kõneleja selles keeles suhtlejatega suhtlustegevustes kokku saab. Keelekontaktid tähendavadki kõnelejatevahelisi kokkupuuteid. Kõige ehedamal kujul peegelduvad need erinevates keelekontaktide tulemites. Kuuldes kedagi eesti keelt kõnelemas, võib seega hõlpsasti öelda, on tema elukohariik Soome, mõni ingliskeelne maa või elab ta ehk hoopiski Saksamaal, sest iga piiritagune isikukeel on mingil määral kohaliku keele nägu.

Ajalooliselt on eesti kogukonnad välismaal kujunenud nelja rändelaine tagajärjel, taustal ühiskondlikud ja geopoliitilised muutused (19. sajandi väljaränne Venemaale, teisest maailmasõjast ajendatud põgenemine, Nõukogude Liidu lagunemine, Euroopa Liidu idalaienemine). Täpsemaid rändeülevaateid pakuvad kogumik „Eestlased ja eesti keel maailmas” (Praakli, Viikberg 2010) või inimarengu aruanne „Eesti rändeajastul” (Tammaru jt 2017).

Eesti keelt kõneldakse paljudes väljarände tulemusena tekkinud mikrokeskkondades üle maailma. Ega täpselt teagi, kes ja kus eesti keelt kõneleb, seda eriti nüüdsel rändeaastul, kus inimesed on sageli seotud mitme kohaga. Inimarengu aruandes jäime suurusjärgu 150 000–200 000 juurde (vt Kumer-Haukanõmm, Telve 2017; Praakli 2017), kuid see arv on mõistagi hinnanguline, sest ükski statistika ei kajasta eales kõiki riigis viibijaid. Enim elab eesti keele kõnelejaid Soomes (umbes 50 000), teised suuremad eestikeelsed kogukonnad paiknevad Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Venemaal, Rootsis, Austraalias ja Saksamaal. Eestikeelsed keskkonnad on kujunenud neiski riikides, mis pole varemalt väljarände sihtriikide hulka kuulunud (nt Belgia, Luksemburg, Norra).

Taustaks

Siinses artiklis teen sissevaate Saksamaaga seotud eesti keele kõnelejate suulisesse keelepruuki. Kirjutise laiem siht on valgustada mõningaid mitmekeelsele suhtlusele, teisalt ka eesti keele piiritagustele keelekujudele omaseid nähtusi. Kasutan Saksamaaga seotud eesti keele kõnelejate keelepruugi vaatlemisel teadusprojekti ELDIA („European Language Diversity for All” 2010–2013) andmeid. ELDIA keskmes oli kolmeteistkümne soome-ugri keele seisund kaheksas Euroopa riigis; projektis osalenud Eesti teadlaste fookuses olid võro ja seto keel Eestis ning eesti keel Soomes ja Saksamaal. Projekti uurimisaruanded sisaldavad sotsiolingvistilist, meedia-, juriidilist ning keele kestlikkuse analüüsi (vt Koreinik jt 2013; Praakli jt 2016; Praakli jt 2017), seevastu suulise keelepruugi sügavam analüüs ootab veel uurijat. Artiklis vaadeldav aineestik (kokku 18 tundi salvestusi) pärineb poolstruktureeritud intervjuudest, milles osales paarkümmend eri linnades (Berliin, Hamburg, München, Karlsruhe, Frankfurt) elavat eesti keele kõnelejat vanuses 29–73 aastat. Kõik nad on sündinud Eestis, kuid jõudnud ühel eluetapil Saksamaale: kes sõja-aastail, kes 1970ndatel, kes hiljem. Mõne pere saksa keelega kontakti astumise lugu algab varases lapsepõlves (1944). Kõnelejate argipäev on mitmekeelne: suheldakse vähemalt kahes (eesti-saksa), mõned kolmes-neljas keeles. Keelejuhtide emakeel ning põhisuhtluskeel lähivõrgustikes on eesti keel; saksa keel emotsionaalselt ja keele omandamise mõttes nende teine keel (K2).

Andmete kogumise ajal elas Saksamaal u 5000, praegu 7300 Eesti kodakondsusega inimest (Destatis 2020: 23). Neist enamik on sündinud

Eestis ning vahetanud elukohariiki lapse- või täiskasvanueas. Soolise jagunemise löikes on Saksamaal elavate Eesti kodanike seas rohkem naisi (63%) kui mehi.

Midagi uut

ELDIA pakub eriilmelist ainet keelekontaktidest johtuva keelekasutuse ja sellega seotud nähtuste uurimiseks. Tänapäevaste kontaktide tulemite kõrval (nt koodivahetuse juhtumid) peegeldab ainekik mõnede keelejuhtide puhul keele varieerumist ja muutust olukorras, kus kõnelejal on aastakümneid puudunud otsene juurdepääs tuumikala eesti keelele ning keel on saanud kujunemiseks sisendit tollastest väliseesti võrgustikest. Seda illustreerivad keelestruktuuri lihtsustumise ja/või ebatäieliku keeleomandamise nähtused, arhaismide ning kodumurde keelejoonte säilimine.

Kõneleja valikute tulemusel nähtuvad keelepruugis saksa keele jäljed. Keelekontaktide tüüpilisim tulem olukorras, kus keeled pole suhtlus-tegevuste laiemas kontekstis sotsiolingvistilises mõttes võrdsed (st üks on ühiskondlikul tasandil dominantkeelt, teine jällegi mitte), on saksa keele elementide (sõnade) ülekannet suhtluse põhikeelde ehk eesti keelde. See avaldub erinevates keelelistes protsessides: saksa elemendid võidakse kohandada eesti keele struktuurile vastavaks või need säilitavad terviklikult saksa keele struktuuri. Kontaktlingvistikas kasutatakse ülekande mehhanismide ja tulemite kirjeldamisel erinevaid mõisteid, nagu koodivahetus, laenamine, kopeerimine (lähemalt nt Verschik 2012).

ELDIA ainekiku näitel on tüüpilisim mitmekeelse keelekasutuse ilming koodivahetus. Kõige lihtsamalt öeldes mõistetakse koodivahetuse all eesti ja saksa keele sõnade vahelduvat kasutust vestluses. Need võivad olla ühesõnalised (valdavalt nimisõnad, omadussõnad, partiklid) või pikemad üleminekud saksa keelele, esineda markeeritud või markeerimata kujul, olla tehtud emakeelepäraseks, st kokku sobitatud eesti keele grammatilise struktuuriga, või järgida terviklikult dominantkeele, saksa keele struktuuri.

Järgnevalt vaatame mõningaid koodivahetuse nähtusi lähemalt. Vaadeldava andmestiku vestlustemaatikast (ümbritsev kultuuriruum, argiolme) tulenevalt on valdav kõneleja ühiskondlik-kultuurilist realiteeti tähistavate käändsõnade ülekannet. See on loomulik ja ootuspärane, kuna sellised sõnad signaaliseerivad otseselt kõneleja seotust teda ümbritseva

kultuuriruumiga. Ülekande mehhanism on lihtne ja läbipaistev: kõneleja liidab saksa keele sõnadele eesti grammatilised tunnused (vt näidetes 1–2 käändetunnused), kohandades need eesti keele grammatilisele struktuurile. Esimeses näites näeme saksa nimisõnade, teises terviksõnana hääldatava esitähthühendi ülekannet. Üleminek on ladus, keevealikust signaliseerivate märguanneteta, saksa keele kasutamise üle pikemalt juurdlemata:

- (1) *ja siin on **Südstadtis** on kui palju **knaipesid** kus on neli viis rahvust korraga ja keegi ei kakle ega kisu teiselt karvu peast ära (Südstadt 'linnaosa nimi; Kneipe 'kõrts')*
- (2) *ma elan praegu **WG-s** (Wohngemeinschaft 'ühiskorter')*

Kolmas näide on vormi ja suhtluseesmärkide poolest eelmistest erinev. Struktuuriliselt näeme saksa keele sõnade terviklikku ülekannet eesti keelde nii, nagu saksa häälikuline ja grammatiline ülesehitus ette näeb. Kommunikatiivses mõttes avaldub aga üks koodivahetuse põhifunktsioone: kolmanda kõneleja refereerimine, tema sõnade kordamine. Keelejuht taasesitab varasema suhtlussituatsiooni, mille vahendab vestluspartnerile võimalikult autentsel viisil, refereerides eelnevalt kõneldust olulisimat (näites on selleks Eesti asukoht) vestluse algupärasest keeles:

- (3) *esialgu küsiti **Estland Estland Estland** (.) **wo ist das** ja kui ma **Finnland** ütlesin et **über** (.) **gegen über** siis aah et **Baltikum**¹*

Kontaktisituatsioonides kantakse enim üle nimisõnu: need on keelestruktuuriliselt vähem seotud kui muud ühikud (nt tegusõnad, grammatilised elemendid) ning nende ülekanne ühest keelest teise on protseduuriliselt lihtsam (lähemalt Verschik 2007). ELDIA ainestiku näitel on substantiivide kõrval sage saksa (ja rootsi) partiklite *naja* ('nojah, nojaa') ja *ju* ('jaa, jah') ülekanne. Selleks pakub kõnelejale tuge analoogia – sarnase häälikkoosseisu, tähenduste ning ülesannetega partiklid eesti keeles: **ju(u)** (.) loomulikult kui nad olid vanemad kui mina.

- (4) *ka igas eesti kodus Kalevipoeg **klar** siis ee (.) Saaremaa see puust õllekapp eksju /.../ **naja** mul on teises toas*

¹ Esialgu küsiti Eesti, Eesti, Eesti, kus see on ja kui ma Soome ütlesin, et üle, vastas üle, siis ah et Baltikum.

Midagi varem laenatud

Tähele tasub aga panna eesti ja saksa keeles ühise sõnavara kasutamist, nagu *kla(a)r* näites 4. Ega teagi, kas *kla(a)r* (eesti kirjakeeles alamsaksa laensõna) kuulus kõneleja keelepruuki ka varem või on selle kasutus lisanud Saksamaal elamise ajal. Päring eesti suulise kõne korpusest näitab, et sarnasel suhtluseesmärgil (st millegi tõsiasjaks tunnistamine) esineb eesti keele kõnelejate ükskeelsetes dialoogides ülekaalukalt sõna *selge*. Võimalik, et keelejuhi puhul on sõna *kl(a)ar* aktiivset esinemist kujundanud tema vahetud suhtluskontaktid saksakeelsetega. Igal juhul märgib see sama sõna kasutusaktiivsust eri keskkondades, taustal keelekontaktide mõju.

Silmas tasub pidada ka häälikkoosseisult sarnaste, kuid keskkonniti (nt Eestis) mingitelt omadustelt erinevate sõnade kasutust. Näiteks võib mõistesisu mingite tähendusnüansside poolest lahknedada, nagu näeme näites 5 nimisõna *koloonia* (sks *die Kolonie*) puhul, mis keelejuhil esineb tähenduses 'asustus'. Tõsi, nimisõna kasutusele eelnevad signaalvahendid (mõttepaus ja üneem) võivad väljendada sõnaotsinguid ning kõneleja ebakindlust sõna valiku suhtes. Siiski jääb ta *koloonia* juurde:

- (5) *ma olen sündinud Saksamaal Geislingenis kus oli üks väga suur eesti (.) ee koloonia*

Ühe vanematele keelejuhtidele iseloomuliku joonena võib täheldada aktiivset võõrsõnade kasutust eesti omasõnade asemel, mis avaldub eeskätt uuematest esemetest või nähtustest kõnelemisel, mis keelejuhi repertuaaris on saksakeelsed. Kõneleja ei pruugigi teada omasõnalist vastet või pole see esimesena kättesaadav. Olgu öeldud, et jutuajamises, kus üheks teemaks suhtlusvahendite kasutamine ühendusepidamisel Eestiga, ei tarvita keelejuht kordagi sõna *arvuti*:

- (6) *meil ei ole mitte ühte modern (.) aparati kodus, mitte ühte /.../ ma ei tea kompjutrist ega sellest uuest tehnikast mittekuu midagi.*

Midagi vana

Vanemate keelejuhtide puhul peegeldab ainestik lapsena omandatud keelekuju, sh murdejoonte säilimist (nt sõnakujude *pääl, säääl, säädus, nummer* jms kasutamist). Samu keelejuhte iseloomustab mitmuse osastava ning *nud*-kesksõna tunnuse puhul ülekaalukas kõnekeelsete variantide kasutus

(näited 7 ja 8). Kuna otsesed kontaktid tuumikala keelega olid takistatud, puuduvad nende keelest uuemad kihistused, teisalt markeerib suuline keel arhaisemide aktiivset kasutust tänapäeva eesti keele taustal. Arhailisema keele säilimist on toetanud suhtluskontaktid väliseesti võrgustikega:

(7) *sakslased tulevad Eestisse laulupidusi üle elada*

(8) *ei usu et siis inimesed oleks seda nii aksepteerind ja tunnustand seda Eestit ka*

Grammatikas võib vanemate keelejuhtide puhul täheldada laadivahelduse taandumist mõningate kahesilbiliste nimisõnade puhul (nt tüvekuju *õde* : *õde* : *õde*) ning käänamise lihtsustumist (*tihe* : *tihe* : *tihe*). Sõnu ühendab e-lõpulisus. Võimalik, et eeskuju pakub mõne e-lõpulise käändsõna analoogia, mille kasutus kantakse üle sarnase struktuuriga sõnadele, või ebatäielikust keeleomandamisest tulenev grammatiline lihtsustumine. Lauseehituse erijoontest võib täheldada sihitise käänete, rektsiooni ning *ma-* ja *da* -tegevusnime kasutuse küsimusi.

Edasiseks

Keelekontaktide tulemid on jäljed kõneleja eluloost. Need on suuresti isikupärased, kuid neis on alati ühisosa teistega. On kõnelejaid, kelle keelepruuki saadab saksa keele mõju igal tasandil, neid, keda iseloomustab lapsepõlvekeele säilimine, neid, kes vahetavad aktiivselt keeli ja koode. Seega leiab keelekujudest kõiksugu kihte – millegi vana, millegi uue või laenatu kõrval ka miskit sinist, eriomast. Küllap on kõnelejate spontaanne keelepruuk mitmekeelse ainese mõttes variatiivsemgi – mingid nähtused kuuluvad alati siseringi. Keeleteadusele on aga kõik andmed vajalikud ja väärtuslikud. Ka ELDIA ainestik pakub uusi teadmisi nii keelekontaktidest johtuvate nähtuste kui ka muude aspektide poolest (nt keeleomandamine). Andmed on olemas ning ootavad innukat uurijat neid lähemalt vaatlema!

Viidatud kirjandus

Destatis 2020 = Statistisches Bundesamt 2021. Bevölkerung und Erwerbstätigkeit.

Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters.

Kumer-Haukanõmm, Kaja, Keiu Telve 2017. Eestlased maailmas. – Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul. Toim. Tiit Tammaru, Raul Eamets, Kristina Kallas. SA Eesti Koostöö Kogu, 74–81.

- Koreinik, Kadri, Sia Spiliopoulou Åkermark, Eva Kūhhirt, Anneli Sarhima, Reetta Toivanen 2013. The Võro language in Estonia: ELDIA Case-Specific Report. Mainz, Wien, Helsinki, Tartu, Mariehamn, Oulu, Maribor: Johannes Gutenberg-Universität Mainz.
- Praakli, Kristiina, Sarah Stephan, Eva Kūhhirt, Anneli Sarhima, Johanna Laakso 2016. Eesti keel Saksamaal. ELDIA uuringuaruanne. Mainz, Wien, Helsinki, Tartu, Mariehamn, Oulu, Maribor: Johannes Gutenberg-Universität Mainz.
- Praakli, Kristiina, Reetta Toivanen, Sia Spiliopoulou Åkermark, Eva Kūhhirt, Anneli Sarhima, Johanna Laakso 2017. Eesti keel Soomes. ELDIA uuringuaruanne. Mainz, Wien, Helsinki, Tartu, Mariehamn, Oulu, Maribor: Johannes Gutenberg-Universität Mainz.
- Praakli, Kristiina 2017. Muutused eesti kogukondades ja eesti keele oskus. – Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul. Toim. Tiit Tammaru, Raul Eamets, Kristina Kallas. SA Eesti Koostöö Kogu, 186–192.
- Praakli, Kristiina, Jüri Viikberg 2010. Eestlased ja eesti keel välismaal. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tammaru, Tiit (peatoim.), Raul Eamets (kaastoim.), Kristina Kallas (kaastoim.) 2017. Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul. Tallinn: SA Eesti Koostöö Kogu.
- Verschik, Anna 2007. Keelekontaktid, laenatavus ja verbi kopeerimine eestivene keelevariandis. – Keel ja Kirjandus 5, 257–277.
- Verschik, Anna 2012. Keelekontaktide uurimise võlu (ja kasu). – Keel ja Kirjandus 8–9, 658–673.

OK